

Анарбекова В.Э.

АТАКЕ БААТЫР - ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТА

Анарбекова В.Э.

АТАКЕ БААТЫР - В УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

V.E. Anarbekova

АТАСКЕ БААТЫР - IN THE CASE OF FOLKLORE

УДК: 94(575.2)+39

Бул макалада XVIII кылымдын II-жарымында Чүй өрөөнүндөгү сарыбагыш уруусунан чыккан, орус тарыхый булактарында князь деп аталган Атаке Тынай бий уулунун (1738-1815) саясий бытырандылыкта жашаган кыргыз урууларынын башын бириктирүүгө жасаган тарыхый ишмердүүлүгү кошоктордун мисалында каралат.

Негизги сөздөр: кошок, дипломатиялык мамиле, элчилик, казак-кыргыз согушу, кыргыз-калмак салгылашы.

В этой статье во II половине XVIII века, из Чуйской долины половина племени сарыбагыш, известного как русских исторических источников называется князь Атаке Тынай бий уулу (1738-1815) выдвигает политическое объединение глав племен, живущих в историческом примере рассматриваются историко кошок из объединить родами.

Ключевые слова: панихида, дипломатические отношения, посольство, казахско-киргизская война, кыргызско-калмакская битва.

In this article in the II half of the XVIII century, from the Chui Valley Sarybagysh half tribe, known as the Russian historical sources called Prince Attack Tynaev bij uulu (1738-1815) puts forward a political association of heads of the tribes living in the historical example of the considered historical koshok combine childbirth.

Key words: memorial service, diplomatic relations, the Embassy will be a war of the Kazakh-Kyrgyz war, Kyrgyz-kalmak war.

Саясий бытырандылыкта жашаган кыргыз уруулары XVIII к. аягында тышкы саясатта бирдиктүү багыт менен аракеттенүүгө мүмкүнчүлүгү жок эле. Кыргыз урууларынын өз ара келишпес мамилелеринен улам аларга тышкы душмандар коркунуч туудуруп турган.

Атаке Тынай бий уулу (1738-1810-1815) XVIII к II-жарымында Чүй өрөөнүндөгү сарыбагыш уруусунан чыккан бий. Кыргызстандын түнтүгүндөгү кыргыз урууларын башкарган. Орус тарыхый булактарында князь делет [Аристов, 2001: 454-455]. 1718-22-жж кыргыздардын Көл кылаасындагы, Чүй, Талас дарыяларынын бойлорундагы жерлерди Жуңгар хандыгы басып алган. Андыктан атасы Тынай бий жетектеген кыргыз уруулары Түштүк Кыргызстанга, Анжиян шаарына жакын чөлкөмгө жер которууга мажбур болушкан. Алар мал багышып, дыйканчылык кылышкан. Атакенин жетекчилиги менен чабылган арык азыр да бар, «Атаке же Асаке арык» деп аталат (Акаев, 2002: 217).

Атаке баатырдын саясий ишмердүүлүгүн 3 этапка бөлүп кароого болот. 1-этап жуңгар-калмак баскынчылары менен болгон салгылышуу; 2-этап казактар менен болгон салгылашуу; 3-этап Кокон

хандыгы жана орус падышачылыгы менен болгон мамиле.

Атаке да, Момокон да, согуш өнөрү боюнча Солтонойдон таалим алышкан. Анткени бул баатыр кыргыз эрлеринин көбүн эл коргоого, майданда кантип салгылашып, жеңишке жетишүү жолдорун талыкпай үйрөткөн [Исаков, 2012: 97]. Бул окуя кошок ырында төмөндөгүчө чагылдырылат:

Берендердин Бердике,
Сарбагыштан Атаке.

Саяктардын Садыры,

Солтонойдон Момокон [Исаков, 2012: 129].

200 жигитти баштап барган Эр Солтоной Тынайдын 13 жашар уулу Атакени жана Солтоной 13 жашар уулу Момоконду жанына алып, Кара-Балта, Ак-Сууда жаткан калмак менен урушуп, көп мал алып, жылкыны 100 киши менен жөнөтүп, Солтоной Момоконду жанына алып калган. Кызыл-Белестен тосуп жатканда, бешим убакта Ала-Атча, Жыламыштан Дөңкөнөй баштаган көп калмак менен урушта Солтоной баштаган 30 киши өлүп, калганы качып Кошойго барган. Кыш түшүп калып, Кошой калмак уруша албай калган [Солтоноев, 1993: 140-141].

Атаке менен Бердике Анжиянда жүргөн мезгилдеринде Эр Солтонойдун колунда машыгуудан өтүшкөн. Атаке баатыр дайыма найза сайып, шалк этме шилтөөчү экен. Бердике жайдак атка минип, кылыч чаап, айбалта согуп, чаап бара жаткан аттын боорунан өтүп, кайра ордуна минип, душманды алагды кылууга машыккан. Ошентип, бул эки жигит көнүгүүсү бүткөндө, тегерегине жоокер жигиттерди чогултуп, аларды жуңгарлар басып алган Түндүк Кыргызстанды бошотууга кызуу камынышкан экен [Солтоноев, 1993: 147].

Атаке баатыр баш болуп, саруу кыргызынан Бердике баатыр менен бирге 3 миң киши болуп калмактарга Ашмардан чабуул койгон. Күн батканда Көк Жардагы калмактын улугу жаткан үйгө келип, Бердике атчан туруп, Атаке үйгө кирип келип, калмактын улугу керебетте мас болуп жатканда жара тартып таштаган. Мунун соңунан чабуул койгон кыргыздар жетишип, калмактын мал-мүлкүн жана көп катын-кызын олжологон. Калмактар күндөп-түндөп үркүп качып, көлдүн башына кеткен [Солтоноев, 1993:147]. Ошентип, жуңгарлар кача баштаган жоокерлери менен Чүй өрөөнүн душмандардан толук бошоткон. Согуш аракетин улантуу менен Атаке баатыр жетектеген жоокерлер Чоң-Кеминди бошотуп, Тору-Айгыр ашуусу аркылуу Ысык-Көл өрөөнүнө түшүп, көлдүн түндүк тарабын

душмандардан тазалаган. Ошентип, 1758-жылы Атаке баатыр калмак баскынчыларынын туткунунан элди бошотконго активдүү катышкан.

Саясий ишмердүүлүктүн 2-этабы Аблай хандын 1770-1775-жж аралыгындагы кыргыздарга болгон чапкыны менен байланышкан. Бул кезде аркалык кыргыздардын басымдуу көпчүлүк бөлүгү Суусамыр, Талас, Чүй, Кемин, Нарын өрөөндөрүн, Ысык-Көлдүн күнгөйү менен тескейин толук ээлеп турушкан. Негизги салгылашуулар Меркеден бери Ашмара (Чалдыбар), Кара Балта, Аксуу жана Сокулук коллотторунда жүрүп, ал айкаштар тарыхта “Жайылдын кыргыны” деп аталып калган. Атаке Баатыр башка кыргыз баатырларынын алдыңкы сабында өзүнүн жигиттери менен жан аябай салгылашкан. Жайылдын кызы Бегимжан Атаке баатырдын никелүү зайыбы болгон [Өмүрбеков, 2003:15]. Казактар менен болгон салгылашуу Атаке Жырыктын кызынын кошогуна төмөндөгүдөй чагылдырылат:

Меркенин башы мээлүүн,

Даранын жолу серүүн.

Эми бу казак келүүн [Валиханов, 1984:264].

1775-1776-жж. Таластан Абылай хан жерине кеткен соң анын аскер баштыктарынан саналган Карагерей Каманбай баатыр Кулжа шаарынын күн чыгыш жагындагы тоолордун бири Эрен кабыргадан келип, Кочкордон жылкы тийип кеткенде сарбагыш кыргызынан Атаке арт жагынан кууп барып, Коргошто жетип катуу согуштан соң жылкысын ажыраткан. Каманбайга Атаке: “сенин ишенген пириң Абылай жок” дейт [Солтоноев, 1993:174]. Бул кошокто төмөндөгүчө баяндалат:

Абылай хандын найзасы,

Коло болуп кайышты.

Атакемдин найзасы,

Карагай болуп майышты.

Куур токум Абылай,

Курдашың беле атакем.

Тери тондуу Абылай,

Теңгүшүң беле атакем [Валиханов, 1984: 271].

Стратегдин саясий ишмердүүлүгүнүн 3-этабы Кокон хандыгы жана орус бийлиги менен байланышкан. Анткени, XVIII к. аягынан баштап Түндүк кыргыздарга Кокон хандыгы да кысым көрсөтө баштаган. Кыргыз Анжиан, Алайдан кайтканда толук букара болуп карабаса дагы 1758-68-жылдарда карамакка убада берген. Маселен, сарыбагыш кыргызынан Тынайдын уулу Атаке карамакка чындап убада бергенде ага бир мөөр берген. Андагы жазуу: “Лайла Тулкадырда туулган Атакенин Тынай урушта Үрүстөмдик Жоомарттыкта атымтай” жана башка кыргыздан ар урук өз бетинен киши жиберип турган [Солтоноев, 1993: 176].

Атаке баатырды Кокондун ханы кыйыктап чакыртып барыптыр. Анын эрдин жырыктыгын көрүп, хан айткан: сиз чырай үлөштүргөндө кайда элениз, дептир. Атаке жооп берет: “Бакыттын базарында экемин” деп. Ошондо хан ыраазы болуп, мөөр

оё турган молдосун чакырып, Атаке баатырга мөөр ой деп буюрду дейт. Мөөрдү казал менен ойгон:

Ыразимда уристами дастан,

Базимде Атамитай.

Лайлатур кадыр кечесинде,

Туулган Атаке ибни Тынай.

Ыразим – уруш Урушта баатырлыгы,

Үрүстөм дастандайсың,

Берешендигиң Атамтайдай экенсиң.

Мөөр ойгон молдого Атаке баатыр жанындагы 100 жигитинин аттарын берди дейт. Хан бир короого аттарды каматып коюп, нокто, жип берген жок дейт, эптеп алып чыгып кет деп. Молдо 100 магиртин алып келип, селдеси менен мойнунан байлап алып чыгып кетти дейт. Андижандын жанында Асаке деген кыштак бар, ал Асаке эмес – Атаке деген сөз. Атакеге хан жер берип, алыш алып чыккан, ошол жерге түшкөн кыштакты азыр Асаке дейт [Кемел Шабдан уулу, 1992: 6]. Демек, Атаке баатырдын акылман жана айкөл жол башчылыгын байкаган Кокондун бий, бектери XVIII к. 70-80-жж. аны менен мамиле түзүп, өз таасирине тартууга көп күч жумшаган. Ушундай максатта Кокондук өкүмдар Нарбото бийдин мамилеси жогоруда айтылды. Бирок, Атаке баатыр Кокондуктардын оюу менен болгон эмес.

Россия менен саясий байланыш түзүү аракетин адегенде Чүй боорунда жашаган сарыбагыш уруусунун бийи Атаке баатыр жасаган. Ал көптү билген, өтө кыраакы, акылмандыгы менен эл ичинде чоң кадыр-баркка жеткен өз заманынын мыкты адамдарынан болгон. Россия империясына кайрылып ымала кылуу гана элинин өз алдынчалыгын сактаарына ишинген Атаке баатыр өзүнө караштуу кыргыздардын атынан Россиянын борбору Санкт-Петербургу элчи жиберүү жөнүндө ойго келген. Бул оюн ортого салуу үчүн Атаке баатыр кыргыз элинин оң канатынын курултайын чакырган. Ал учурда Чүй өрөөнүндө, Ысык-Көлдө, Кочкордо, Нарында, Жумгалда, Ат-Башыда, Тогуз-Городо, Кетмен-Төбөдө ж.б. жерде жашаган калктардын баары баш ийген.

1785-жылдын 23-августунда Омскиге келип жеткен кыргыз элчилери Абдырахман Кучаков жана Шергазы Сибирь генерал-губернаторуна Атаке баатырдан кат жана эки аргымак, Екатерина IIге атайын расмий кат, бир кул, үч илбирстин жана беш сүлөөсүндүн терисин алып келген [Плоских, 1970: 38]. 1785-жылдын 29-декабрында Санкт-Петербургуга келишкен. Екатерина II 1786-жылы 15-мартта гана кабыл алат [Сапаралиев, 1995: 122]. Анда алып барган белектерин салтанаттуу аземде тапшырышат [Воропаева, Джунушалиев, Плоских, 2001: 24].

Катта Атаке баатыр Россиянын император айымын урматтаары, кыргыз жери аркылуу Орусияга жана (ал жактан бул тарапка) соода кербендеринин ээн-эркин өтүшүнө, коопсуздугун коргоого кепил болоору жөнүндө жазылган. Екатерина II алгачкы кыргыз элчилерин жылуу кабыл алып өз тарабынан Атаке баатырга жана ал бийлеген кыргыз элине колдоо көрсөтөөрүн билдирген. Император айымдын жообу атайын (ыраазычылык билдирген) кат

түрүндө көп өтпөй Атакеге жөнөтүлгөнү маалым. Жооп каттан тышкары Атакенин белектери үчүн 500 сом жана тартуу катары 300 сом күмүш акча жибертет [Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана, 1985:30].

Бирок, Абдырахман элчи кеселдеп кайра сапар тарта албай калгандыктан, атайын жооп катты Атаке баатырга жеткирүү үчүн Омскиден 1787-ж. күзүндө (октябрь) татар Мүслүм Агаферов баш болгон Абдрахман Нурмамбетов деген казандык көпөстүн соода кербени жөнөтүлгөн болчу. М. Агаферов кеч күздө Чүйдөгү Атакенин айлына келип, кат менен акчалай тартууну Атакенин өз колуна тапшырган.

Кат алгандан бир жыл өтпөй Атаке баатыр биринчи элчилеринин кайтып келишин күтпөй эле, 1788-жылы жайында Омскиге Абдырахман уулу Сатынбай башында турган экинчи элчиликти жиберген [Плоских, 1970: 40]. Алар 2-августта Омскиде орус төрөлөрүнө Атакенин каттарын алып келген [Плоских, 1998]. Омскидеги төрөгө, Екатерина IIге жазган каттарында Атаке баатыр алгачкы элчилеринин дайынын, тагдырын сурап, аларды кайра Кыргызстанга жөнөтүүнү суранган. Бирок кийинки кыргыз элчилеринин ишине жалган жалаа кедерги болгон. Ошол кезде Омскидеги орус бийлигине Орусияга кайтып келе жаткан М. Агаферовдун кербенин Атакенин балдары Солтоной менен Байшүкүр талап алыштыр деген кабар угулат. Бул окуяны териштирүү 5 жылга созулат. Ошого карабастан, Омскидеги аскер акими генерал-поручик Н.Г.Огарев Сатынбай Абдыракман уулун кабыл алып аңгемелешкен.

1789-ж. январда борбордо оорунун айынан үч жыл кармалып калган А. Кучаков шериктерин ээрчитип Омскиге келип, ишти териштирүүгө киришкен. Иш оңолгону калганда Н. Г. Огарев каза болуп, анын ордуна Г.Г.Штрадман дайындалат да Омскиде бийлик алмашат. 1789-ж. 20-июнда мечитте намаз окуп отурган жеринде Абдыракман элчи капилет көз жумат. Ал эми көпөс А. Нурмамбетов орус бийлигине таланган мүлкү табылмайын бейкүнөө элчилерди Омбудан кетирбей кармап туруусун өтүнүп арызданат. Кербенди Орто Жүз казагы Худайменденин төлөнгүттөрү (феодалдык көз каранды кишилер, султандардын, хандын кызматчылары, жан-жигиттери) Тайир Берди менен Ак Кочкор талоон кылганы далилденет.

1793-ж. жазында гана жалаадан арандан зорго арылган кыргыз элчилери Ата Журтка кайтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот [Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана, 1985: 32]. Демек, жөнөтүлгөн элчилердин имердигинин тарыхый мааниси зор.

Орус мамлекети менен байланыш түзүүгө чоң маани берген.

- Россия императору Екатерина IIге кайрылып, кыргыз элине жөлөк болуусун өтүнгөн жана кыргыз жергеси аркылуу өтүүчү Россиянын кербендеринин коопуздукун камсыз кылуу милдетин ала тургандыгын билдирген;

- Атаке баатыр 1787-жылы орус элчиси Муслим Агаферовду коншу элдердин өкүлдөрүнүн катышусунда салтанаттуу кабыл алган;

- Атаке баатырдын Россия бийлигине жазган 2 - катынын түп нускасы Омск облустук мамлекеттик архивинде сакталып турат. Катка Атаке баатырдын жеке мөөрү басылган. Мөөр тамчы түрүндө болуп, ичине «Тынай бий абу ибн (уулу) Атаке батур» деген жазуу оюлуп жазылган;

Атаке казак хандары, султандары менен кырдаалга жараша мамиле түзгөн. Өзгөчө Бүкөй төрө менен мамилеси жакшы болгон. Кыргыз санжырасында Атакенин Кокон башчысы Нарбото бийге жолукканы жөнүндөгү аңыз кептер сакталып калган. Ошол кездешүүдө Атаке баатыр акылман башкаруучу, дипломат экенин көрсөткөн. Айрым маалыматтарда Атаке баатыр тубаса коёнээк төрөлгөн деп айтылса, экинчи бир маалыматта салгылашта үстүнкү эрдине найза тийип, эрини экиге бөлүнүп, тиши ачылып, ыраны бузулуп калгандыктан оозу мурдун жаап жүргөн деп айтылат. 1825-ж Кокон хандыгынын кысымынан Атаке сарыбагыш уруусунун бир бөлүгү менен Ысык-Көлгө убактылуу журт которуп кеткен. Анын баласы - Карабек, Карабектен Жантай, Жантайдан - Шабдан. Кийинчерээк кыргыздар Россиянын курамына бириктирилгенден кийин Атаке баатырдын укум-тукуму Атаке болуштугун түзүшкөн.

Адабияттар:

1. Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения Западного Тянь-Шаня и исследования по его истор. географии. – Б.:Илим, 2001.
2. Акаев А. Кыргыз Мамлекеттүүлүгү жана “Манас” элдик эпосу // Тарыхый иликтөө. – Б.:Учкун, 2002.
3. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. Алма-Ата, 1984.
4. Воропаева В., Джунушалиев Д., Плоских В. М. Из истории Кыргызско-Российских отношений (XVIII-XX вв.). Краткий курс лекций и метод. пособие/ Под.ред.акад. А.Ч. Какеева. – Б.: Илим, 2001. 24-бет
5. Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана (конец XVIII-XIX вв.). Б.:Илим, 1985.
6. Исаков Б. Эр Солтоной кыргыздын улуттук баатыры. Бишкек, 2012.
7. Кызаев А. Атаке баатыр. Бишкек, 2003.
8. Кыргыз тарых энциклопедиясы. Б, 2003
9. Кыргызстан-Россия (XVIII-XIX вв.). Сборник документов и материалов. Отв. Ред. В. М. Плоских. – Б.:Илим, 1998.
10. Сапаралиев Д. Взаимоотношение кыргызского народа с русским и соседними народами в XVIII в.– Б.:Илим, 1995. 122-б; Кыргызстан-Россия (XVIII-XIX вв.). Сб. документов и материалов. Отв.Ред.В.М. Плоских.-Б.:Илим, 1998.
11. Плоских В. М. Первые киргизско – русские посольские связи (1784-1827 гг.). Фрунзе, 1970.
12. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Б.:, 1993.1-к.
13. Шабдан баатыр. Кемел Шабдан уулу. Б.:Учкун, 1992.
14. Өмүрбеков Т. Атаке Баатыр Тынай бий уулу. (Тарыхый очерк). Б., 2003.

Рецензент: к.филол.н. Карымшакова А.